

КОНЦЕПТ – КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР – КАРТИНА СВІТУ: ДОСВІД ПОЕТИКО-КОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

НІКОНОВА В. Г.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто застосування ключових термінів поетико-когнітивного аналізу художнього тексту на прикладі трагедій Шекспіра: художній концепт, концептуальний простір, картина світу. Трагедійна картина світу вважається різновидом картини світу як інваріантної моделі; концептуальна система сформована сукупністю всіх художніх концептів в окремій трагедії і в шекспірівських п'єсах загалом; концептуальний простір трагічного представлено як модель системної взаємодії ключових художніх концептів трагічного; художній концепт як ментальна модель, що структурує індивідуально-авторське світобачення, має своє ім'я в мові і характеризується багатовимірною і багатокомпонентною структурою.

Ключові слова: художній концепт, концептуальний простір, картина світу.

В статье рассматривается применение ключевых терминов поэтико-когнитивного анализа художественного текста на примере трагедий Шекспира: художественный концепт, концептуальное пространство, картина мира. Трагедийная картина мира считается разновидностью картины мира как инвариантной модели; концептуальная система сформирована совокупностью всех художественных концептов в отдельной трагедии и в шекспировских пьесах в целом; концептуальное пространство трагического представлено как модель системного взаимодействия ключевых художественных концептов трагического; художественный концепт как ментальная модель, в которой структурируется индивидуально-авторское мировидение, имеет свое имя в языке и характеризуется многомерной и многокомпонентной структурой.

Ключевые слова: художественный концепт, концептуальное пространство, картина мира.

This article focuses on the application of the key terms of a cognitive-poetic analysis of literary text on the example of Shakespeare's tragedies: literary concept, conceptual space, and picture of the world. The picture of the world in tragedies is considered to be a variety of the picture of the world as an invariable model; the conceptual system is formed by the combination of all literary concepts in a separate tragedy and in all Shakespearian plays; conceptual space of the tragic is viewed as a model of systemic correlation of the key literary concepts of the tragic; the literary concept as a mental model, in which the author's individual worldview is structured, has its own name in the language and is characterized by a multilevel and multi-componential structure.

Key words: literary concept, conceptual space, picture of the world.

Сьогодні у будь-якій сфері пізнавальної діяльності дуже важко знайти ту нішу, що ще не досліджувалася, і лінгвістика не є винятком. Так, у сучасних лінгвістичних студіях вже ніхто не заперечує той факт, що мова – це дзеркало культури. Всі погоджуються з тим, що в мові відбито не тільки результати творчої пізнавальної діяльності людини, зумовлені природними особливостями народу, його суспільним устроєм, його історичною долею, життєвою практикою, а й особливості мислення носіїв мови, колективна свідомість народу, його менталітет. Інтерес до вивчення національної ментальності через мову не є новим. У витоків визначення світогляду народів через їхні мови стояв В. Гумбольдт; ідеї вченого дістали продовження у працях класиків: О. Потебні, Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б. Уорфа, А. Мейє,

Е. Бенвеніста. Також не є новою й ідея про те, що осередком культури народу, в якому концентруються історичні, ментальні і будь-які інші особливості народу, є художня література. Ще В. В. Виноградов наголошував на тому, що художній твір має вивчатися не тільки як процес утілення та становлення ідейно-творчого задуму автора, а й як конкретно-історичний факт, як закономірна ланка в загальному розвитку словесно-художнього мистецтва народу [2, с. 170].

Проте, мовні явища і процеси, які вже неодноразово ставали об'єктами наукових розвідок, отримують нове висвітлення у сучасних лінгвістичних студіях, до яких усе активніше проникають принципи і концепції, зумовлені становленням нових наукових парадигм та / або синтезом наявних наукових парадигм.

Розвиток когнітивно-дискурсивної парадигми (термін О. С. Кубрякової [5, с. 15]) дав поштовх тим студіям художньої семантики, які, використовуючи поняття і категорії когнітивної лінгвістики для аналізу літературних текстів, розкривають способи відбиття в художньому тексті позамовної дійсності, знань письменника про світ. Новий напрям у дослідженні семантики художнього тексту – **когнітивна поетика**, основні теоретичні положення якої розробив Р. Цур [24], – отримав позитивний відгук серед дослідників в Америці (Д. Фрімен, М. Фрімен), у Британії (Дж. Кулпепер, Е. Семіно, П. Стоквел, М. Тернер). У вітчизняному мовознавстві школа когнітивної поетики, започаткована професором Київського національного лінгвістичного університету Ольгою Петрівною Воробйовою, динамічно розвивається і плідно розгалужується новими напрямками досліджень у працях її учнів та однодумців.

У фокусі уваги когнітологічних студій художньої семантики, виконаних у межах когнітивно-дискурсивної парадигми, дедалі частіше опиняються загальні особливості й окремі аспекти тих чи інших типів когнітивних структур для дослідження процесів розуміння художнього тексту та різні види ментальної репрезентації його зовнішньої і внутрішньої організації. Так, використовуючи положення теорії когнітивної метафори та метонімії [21], теорії текстових світів [22] і застосовуючи схемату як структуру або формат подання упредметнених у поетичному тексті знань [23], Л. І. Белехова будує інтегративну когнітивну модель тлумачення змісту поетичного тексту [1]. Для розуміння художнього тексту як концептуальної єдності О. М. Кагановська пропонує систему текстових концептів художньої прози, серед яких виділяються “вершинний” текстовий концепт (мегаконцепт) і підпорядковані йому мезоконцепти, макроконцепти та катаконцепти [4]. В руслі ідей школи когнітивної поетики стає **актуальним** запропонований нами [10] і апробований на матеріалі трагедії Шекспіра **поетико-когнітивний підхід** до аналізу художньої семантики, зосереджений на з'ясуванні закономірностей концептуалізації й категоризації світу у літературному творі, на визначенні принципів реконструкції світорозуміння художника слова й експлікації концептуального змісту твору.

Методологічним підґрунтям поетико-когнітивного аналізу художнього тексту є положення лінгвопоетики, переломлені крізь призму когнітивної парадигми, а ключовими термінами – концепт, концептуальний простір і картина світу, специфікація яких становить **мету** цієї статті і визначає її **завдання**:

– представити картину світу у вигляді теоретичної моделі, а художню картину світу, і трагедію зокрема, як різновид цієї інваріантної моделі;

– розмежувати поняття “концептуальний простір” і “концептуальна система” (“концептосистема” / “концептосфера”);

– охарактеризувати концептуальний простір у трагедіях Шекспіра як упорядковану сукупність і системне поєднання художніх концептів трагічного – базових одиниць свідомості письменника, що отримують свою репрезентацію в художньому творі і структурують авторське осмислення явищ дійсності.

Відбиття об'єктивної реальності в мистецтві загалом та словесному – зокрема залежить від індивідуального світосприйняття автора і його специфічної інтерпретації дійсності. Використаний з метою естетичної комунікації, художній текст функціонує як цілісна структура, в якій реалізовано єдиний задум автора. Специфіка художнього тексту полягає в тому, що за своєю природою його одиниці припускають множинність інтерпретацій, що приводить до неоднозначного розуміння всього твору. Кожному текстові властива, як зауважує О. П. Воробйова, “презумпція інтерпретативності” [25, с. 165], у ньому “вписані стратегії та тактики прототипного прочитання його змісту” [20, с. 552]. Адекватність розуміння художнього тексту означає відповідну до задуму автора інтерпретацію змісту естетичної комунікації шляхом застосування різнобічного філологічного аналізу художнього тексту.

Глибшому розумінню твору і позиції автора сприяє запропонована нами [11] комплексна методика *поетико-когнітивного аналізу* художнього тексту, що поєднує традиційні методи стилістичного, семіотичного, герменевтичного й інших аналізів художньої семантики, переломлені крізь призму домінантного концептуального методу інтерпретації художнього тексту. В основі такого підходу лежать процедури лінгвокогнітивного моделювання, у процесі якого найбільш очевидно розкриваються можливі напрямки реконструкції концептуальної картини світу аналізованих творів, способи її структурування, шляхи передачі інформації через її складники, що дозволяє реконструювати індивідуально-авторське світобачення. Поетико-когнітивний підхід до аналізу художнього твору, у цьому разі – трагедій Шекспіра, передбачає процедури лінгвокогнітивного моделювання:

- 1) трагедійної картини світу в п'єсах Шекспіра,
- 2) художніх концептів трагічного,
- 3) концептуального простору трагічного.

Поняття “картина світу” (“образ світу” / “модель світу”) вважається фундаментальним як у філософії (Г. А. Брутян, Р. І. Павільоніс), так і в сучасному мовознавстві (див., наприклад, праці Ю. Д. Апресяна, Ю. М. Караулова, Г. В. Колшанського, О. А. Корнілова, О. С. Кубрякової, Б. О. Серебренникова, та ін.). Сьогодні вже не викликає заперечення розуміння *картини світу* як інваріантної теоретичної моделі, *національної картини світу* як конкретної реалізації цієї моделі й *образу світу* як сукупності асоціативних (або будь-яких інших) концептів, що утворюють *етномовну картину світу*; всі погоджуються з тим, що *мовна картина світу* – це “проекція концептуальної системи нашого знання, яка утворена як деякими вродженими концептами, так і концептами, набутими у процесі пізнавальної діяльності” [5, с. 47]. Також не підлягає сумніву ситуація плюралізму картин світу, тобто факт існування такої кількості картин світу, скільки є “світів”, тобто форм матерії у земному і космічному просторі. У картинах світу може відтворитися світ у цілому – *цілісні картини світу*, прикладами яких є міфологічні, релігійні, філософські й наукові, або фрагменти світу – *локальні картини світу*, прикладами яких є окремі наукові картини: фізична, хімічна, біологічна тощо.

Ситуація плюралізму картин світу (художніх світобачень) існує і в мистецтві. Особливими світами є стилі мови: нейтральний (“нульовий”) стиль, з одного боку, і публіцистичний, науковий, діловий стилі, а також мова художньої літератури, – з іншого.

Картина світу в художньому творі відзначається специфікою в системі картин світу, оскільки є мовною репрезентацією індивідуально-авторського поетичного світобачення митця, зумовленого складним процесом словесно-образотворчої діяльності письменника з метою відображення реальної дійсності (або її фрагмента). У художній картині світу засобами мистецтва слова виражено характер художнього мислення автора, його особисту інтерпретацію світу, його ідеологію та бачення речей і подій, відбито національне світосприйняття. Мова, в якій розкривається особистість письменника-творця, є головним

інструментом реконструкції художньої картини світу, при цьому художня картина світу є вторинною, двічі опосередкованою: мовою й індивідуально-авторською концептуальною картиною світу.

Художні картини світу розрізняються залежно від літературних течій та напрямів і можуть бути індивідуально-авторськими, жанровими тощо, як, наприклад, загальна романтична картина світу, художня картина світу окремих письменників.

Отже, картина світу, якою вона постає у трагедіях Шекспіра як драматичних творах, – **трагедійна картина світу** – це різновид картини світу як інваріантної моделі; трагедійна картина світу не “відображається” письменником, а будується (конструюється / моделюється) дослідником у процесі різних методів аналізу художнього тексту.

Процес моделювання трагедійної картини світу здебільшого зумовлюється тим матеріалом, що аналізується. Дослідження такого матеріалу, як художній текст потребує звернення до всієї повноти людського досвіду буття, віддзеркаленого у творі. Оскільки Шекспір – це знакова фігура як для британської спільноти, так і для людства загалом, а його твори, зокрема трагедії, є результатом складного процесу індивідуально-авторської інтерпретації дійсного світу, зумовленого історичними та культурними традиціями епохи Ренесансу, а також вимогами жанру трагедії, процес конструювання трагедійної картини світу має бути багатоаспектним, тобто враховувати і особливості жанру трагедій, і специфіку текстів драматичних творів, і мовні засоби реалізації авторського задуму. Різнобічний філологічний аналіз п'єс Шекспіра надає можливість представити трагедійну картину світу у вигляді ієрархічної структури як моделі інтерпретації письменником дійсності, що інкорпорує жанровий, текстовий, мовний і концептуальний аспекти її реалізації у трагедіях [9].

Кожний із зазначених аспектів характеризується специфікою своєї реалізації в п'єсах Шекспіра. Так, **жанровий аспект** трагедійної картини світу враховує особливості поезики англійського Відродження, специфіку жанру драми XVI-XVII ст., характер шекспірівських трагедій, у яких відбито сприйняття гуманістами цілісності світу, де жадливе сусідить із смішним тощо. **Текстовий аспект** трагедійної картини світу – це її реалізація у ключових фрагментах тексту трагедій – контекстах трагічного, зокрема в їхніх тематичних лініях, у яких сконцентрована найважливіша концептуальна інформація трагедії. **Мовний аспект** трагедійної картини світу – це її вираження засобами мовної репрезентації тематичних ліній у контексті трагічного і виокремлення тематичних домінант контекстів та їхніх смислових релятив. **Концептуальний аспект** трагедійної картини світу репрезентовано сукупністю художніх концептів трагічного як згустків культури, системна взаємодія яких формує **концептуальний простір трагічного** в п'єсах Шекспіра. Таким чином, концептуальний простір трагічного є найвищим рівнем абстракції в ієрархічній структурі трагедійної картини світу, який базується на трьох попередніх. Уважаємо за необхідне розглумачити поняття “концептуального простору” і відмежувати його від поняття “концептосфери” (“концептосистеми” / “концептуальної системи”).

Поняття **простору** є одним із перспективних у мовознавстві, оскільки дозволяє згрупувати елементи одного рівня, системи або аспекту. Ця спрямованість зумовлюється необхідністю пояснення особливостей організації та функціонування мовно-мисленнєвого інформаційного простору, що слугує підґрунтям його цілісності та взаєморозуміння мовців.

Когнітивний простір є структурованою сукупністю всіх знань і уявлень, притаманних конкретній мовній особистості. Когнітивний простір формується ментальними структурами і має своїми ядерними елементами певні “культурні феномени”. **Комунікативний** же простір є сукупністю комунікативних та інформаційних взаємодій мовців, об'єднаних спільною територією, фаховими знаннями та статусно-рольовими правилами, що визначають їхню комунікативну поведінку [14]. Форма актуалізації культурно зумовлених особливостей певного етнічного угруповання в мовленні вважається **лінгвокультурним** простором [3]. Мовні дані

у структурному або функціональному аспектах можуть бути об'єднані в межах певного **номінативного** простору, під яким розуміється сукупність одиниць номінації, що відбивають ознаки реалій і містять їхню лексичну інтерпретацію [8], або **ідіоматичного** простору як сукупності фразеологічних одиниць [18]. На думку Ю. М. Лотмана, мова може функціонувати, лише взаємодіючи із **семіотичним** простором [7]. Існують також визначення **ментального** [19], **образного** [1], **образно-символічного** [17], **орієнтаційного** [15], **концептуального** [10] просторів.

Концептуальний простір, змодельований нами на матеріалі трагедій Шекспіра [10], є макроконцептуальним конструктом, утвореним упорядкованим поєднанням і системною взаємодією тих художніх концептів, які входять у концептуальний простір трагічного як частини його внутрішньої форми. Застосовуючи основні процедури моделювання концептуального простору на матеріалі поетичної драми, Г. М. Передерій успішно розглядає ще один тип простору – **концептуальний простір драматичного**, що структурує англословну поетичну драму як жанровий різновид поетичних текстів [13].

У когнітивній лінгвістиці, поряд із терміном “концептуальний простір”, часто вживається термін “концептосфера”, уведений Д. С. Лихачовим для позначення сукупності взаємопов'язаних концептуальних сфер, що відбивають знання індивіда про певні фрагменти світу [6, с. 2–9]. Концептуальні сфери як закодована соціокультурна інформація постають у вигляді інваріантних категорій, котрі розуміються як основний семантичний “інвентар” культури, загальне гно або фільтри, які зумовлюють характер набуття й організації нового знання та досвіду. Зміст кожної концептосфери виявляється через наявні в ній семантичні поля, які містять основні категоріальні інваріанти, характерні для того чи іншого культурно-історичного типу.

Концептосфери класифікують за різними критеріями: за обсягом знання про світ виділяються **національна** концептосфера як сукупність концептів народу й **індивідуальна** концептосфера окремої особистості; за віковим, професійним, гендерним критеріями визначається **групова** концептосфера; за тематичною ознакою – **етична, релігійна, гендерна** та ін. концептосфери.

Застосування терміна “концептосфера” (“концептуальна система” / “концептосистема” [16]) для позначення системи знань про світ, що відтворює пізнавальний досвід людини, причому як на мовному, так і на “домовному” рівнях [12, с. 101], ототожнює його (цей термін) із терміном “концептуальна картина світу”, котрий позначає “безупинно конструйовану систему інформації (думок і знань) індивіда про дійсний та уявний світ” [12, с. 37].

Отже, у процесі моделювання трагедійної картини світу у п'єсах Шекспіра розмежовуємо поняття **концептуальної системи**, що сформована сукупністю всіх художніх концептів, які структурують художню інформацію в окремій трагедії й одночасно утворюють концептуальну систему трагічного в шекспірівських п'єсах у цілому, і **концептуального простору трагічного** як моделі системної взаємодії ключових художніх концептів трагічного.

Художні концепти трагічного є базовими одиницями концептуальної картини світу письменника, у яких відбито розуміння драматургом трагічного як своєрідної форми відображення життєвих протиріч, зумовлене історичними і культурними традиціями епохи Ренесансу, а також вимогами жанру трагедії. Як ментальні моделі, що структурують індивідуально-авторське світобачення, художні концепти трагічного мають своє ім'я в мові (див. про способи ідентифікації художніх концептів трагічного [9, с. 188–195]). Інформативна насиченість художніх концептів, зумовлена характером акумульованої в ньому інформації, визначає їхню багатовимірну і багатокомпонентну структуру, в якій інкорпоровано предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий шари (про структурну організацію кожного з шарів – фрейми предметно-почуттєвого шару, набір концептуальних метафор у складі образно-асоціативного шару і польову структуру смислового шару – див. [9, с. 250–329]).

Важливо відзначити вагомість смислового шару у структурі художнього концепту – найвищого рівня абстракції в системі художнього концепту, який формується не вербальними засобами репрезентації концепту (на лексико-семантичному рівні) чи іншими засобами комунікації (на когнітивному рівні), а сукупністю *смислових атрибутів*, які вилучаються шляхом асоціативного осмислення базових і поетично переосмислених концептуальних тропів, що матеріалізовані у словесних поетичних образах і необразній лексиці у художньому творі. Типологія смислових атрибутів виявляє специфіку поетичного світобачення письменника.

Отже, запропонований нами поетико-когнітивний підхід до розкриття концептуального змісту трагедій Шекспіра, незважаючи на його зумовленість специфікою матеріалу дослідження, а саме: драматичними творами доби Відродження, припускає можливість його застосування для аналізу драматичних творів інших жанрів (драми чи комедії) та прозових художніх текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белехова Л. І. Словесно-поетичний образ в історико-типологічній перспективі : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) : [монографія] / Лариса Іванівна Белехова. – Херсон: Айлант, 2002. – 368 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной прозы / Виктор Владимирович Виноградов / [отв. ред. Г. В. Степанов]. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
3. Головня А. В. Лінгвокультурний простір художньої прози Редьярда Кіплінга : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Алла Василівна Головня. – Донецьк. : ДонНУ, 2008. – 215 с.
4. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : [монографія] / Олена Марківна Кагановська. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.
5. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : ИЯ РАН, 1997. – 327 с.
6. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия АН России. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52, № 1. – С. 2–9.
7. Лотман Ю. М. Семиотика культуры / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Таллинн : Александр, 1992. – Т. 1. – С. 11–128.
8. Недайнова І. В. Номінативний простір “Ігровий вид спорту” в сучасній англійській мові : лінгвокогнітивний та лінгвокультурний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / І. В. Недайнова. – К., 2004. – 19 с.
9. Ніконова В. Г. Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра : [монографія] / Віра Григорівна Ніконова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.
10. Ніконова В. Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра : поетико-когнітивний аналіз : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Віра Григорівна Ніконова. – К. : КНЛУ, 2008. – 558 с.
11. Ніконова В. Г. Проблема інтерпретації художественного тексту: поетико-когнітивний аналіз / В. Г. Ніконова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 838. Серія : “Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов”. – Харків, 2009. – Вип. 57. – С. 28–33.
12. Павиленис Р. И. Проблема смысла : Современный логико-философский анализ языка / Роландас Ионович Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
13. Передерій Г. М. Концептуальний простір англомовної поетичної драми ХХ століття : жанрово-стилістичний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ганна Миколаївна Передерій. – Херсон, 2010. – 221 с.
14. Пилипенко Р. Є. Інституційний комунікативний простір Німеччини (фахова мова економіки) : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Ростислав Євгенович Пилипенко. – К., 2007. – 426 с.

15. Потапенко С. І. Орієнтаційний простір сучасного англомовного медіа-дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу) : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Сергій Іванович Потапенко. – К., 2008. – 480 с.
16. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
17. Старовойтова Х. В. Архетип матері в сучасній французькій драмі : лінгвокогнітивний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Христина Володимирівна Старовойтова. – К., 2008. – 222 с.
18. Фещенко Ю. І. Ідіоматичний простір “homo socialis” у сучасній англійській мові : лінгвокогнітивний та комунікативно-функціональний аспекти : дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Юлія Іванівна Фещенко. – К., 2007. – 222 с.
19. Fauconnier G. Mental Spaces : Aspects of Meaning. Construction in Natural Language / Gilles Fauconnier. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 190 p.
20. Freeman D. Cognitive Metaphor and Literary Theory : Towards the New Philology / D. Freeman // Філологія, педагогіка і психологія в антропоцентричних парадигмах : [науковий вісник]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2000. – Вип. 31. – С. 552–566.
21. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago; L.: The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
22. Pavel T. G. Fictional Worlds / Thomas G. Pavel. – Cambridge : Harvard University Press, 1986. – 178 p.
23. Rumelhart D. E. Schemata : the Building Blocks of Cognition / D. E. Rumelhart // Exploration in Language, Literature and Culture Poetics. – L. ; N. Y. : Routledge, 1980. – P. 33–58.
24. Tsur R. Toward a Theory of Cognitive Poetics / Reuven Tsur. – Amsterdam ; N. Y. : North-Holland, 1992. – 573 p.
25. Vorobyova O. Linguistic Signals of Addressee-Orientedness in the Source and Target Literary Text : A Comparative Study / O. Vorobyova // The Parasession on Theory and Data in Linguistics. – Chicago : Chicago Linguistic Society, 1996. – P. 165–175.

Дата надходження до редакції
11.10.2012